

تأثیر سطوح مختلف نیتروژن و زئولیت بر عملکرد کمی و کیفی علوفه کلزای پاییزه

مجید غلامحسینی^۱، مجید آقاعلیخانی^{۱*} و محمدجعفر ملکوتی^۲

(تاریخ دریافت: ۸۶/۸/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۸۶/۱۲/۲۱)

چکیده

به منظور بررسی تأثیر مقادیر مختلف نیتروژن و زئولیت طبیعی ایرانی بر عملکرد کمی و کیفی علوفه کلزای پاییزه (*Brassica napus L.*) در خاک‌هایی با بافت سبک، آزمایشی در سال زراعی ۸۶-۱۳۸۵ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس، به صورت فاکتوریل و در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در ۳ تکرار اجرا شد. تیمارهای مورد بررسی از فاکتوریل سطوح مختلف زئولیت (۰، ۳، ۶ و ۹ تن در هکتار) و مقدار کود نیتروژن در سه سطح (۹۰، ۱۸۰ و ۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن خالص در هکتار) از منبع اوره حاصل شدند. بذور کلزا (رقم OKAPI) در دهم مهرماه کشت و ۱۷۰ روز بعد، مصادف با ابتدای مرحله غلاف‌دهی، محصول علوفه سبز آن برداشت شد. نتایج نشان داد اثر نیتروژن و زئولیت بر صفات کمی علوفه شامل عملکرد ماده خشک، وزن خشک برگ و ساقه و شاخص سطح برگ معنی‌دار بود. به علاوه صفات کیفی علوفه (درصد پروتئین خام و درصد کلسیم در توده گیاهی) تحت تأثیر اثرات اصلی نیتروژن و زئولیت قرار گرفت. با افزایش مصرف کود نیتروژن شستشوی نیتروژن افزایش و با افزایش مصرف زئولیت به طور معنی‌داری شستشوی نیتروژن کاهش یافت. اثر متقابل دو فاکتور بر هیچ کدام از صفات مورد بررسی معنی‌دار نشد. کاربرد ۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار در تلفیق با ۹ تن زئولیت در هکتار بیشترین افزایش در صفات کمی و کیفی علوفه کلزا را ایجاد کرد. انجام بررسی‌های بیشتر به منظور کاربرد تلفیقی کودهای شیمیایی با زئولیت‌های طبیعی توصیه می‌شود.

واژه‌های کلیدی: کلزا (*Brassica napus L.*)، نیتروژن، زئولیت، عملکرد کمی و کیفی علوفه

مقدمه

برخی محدودیت‌های اقلیمی نظیر کم آبی از یکسو و نیازمندی‌های خاص هر یک از گیاهان مزبور باعث می‌شود تا مزیت نسبی آنها برای تولید علوفه در سیستم‌های کشاورزی کشور مورد تردید قرار گیرد. این در حالی است که با کاشت گونه‌هایی از جنس کلزا (*Brassica spp.*) که فصل رشدی مشابه غلات زمستانه دارند، علاوه بر تولید مقادیر قابل توجهی از علوفه سبز در زمانی از سال که سایر منابع تولید علوفه در طبیعت هنوز به بهره‌برداری نرسیده‌اند، آزادی عمل بیشتری

اهمیت گیاهان علوفه‌ای در تغذیه دام، و در نتیجه تأمین نیاز انسان به فرآورده‌های دامی، غیر قابل انکار است. با این وجود متأسفانه در کشور ما به تولید، مدیریت و شناسایی گیاهان علوفه‌ای، در مقایسه با سایر محصولات زراعی کمتر توجه شده است (۲). به طور معمول از دیرباز گیاهان متعددی همچون یونجه، ذرت، سورگوم و انواع شبنم برای تولید علوفه در کشور کشت می‌شوند. با این وجود شرایط آب و هوایی کشور و

۱. به ترتیب دانشجوی سابق کارشناسی ارشد و استادیار زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

۲. استاد خاک‌شناسی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

*: مسئول مکاتبات، پست الکترونیکی: maghaalikhani@modares.ac.ir

خاک اضافه می‌شوند، از طریق افزایش فراهمی طولانی مدت عناصر غذایی به بهبود رشد گیاه کمک کنند (۱۹). با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد زئولیت‌ها از قبیل قابلیت تبادل کاتیونی بالا (۲۰۰ تا ۳۰۰ میلی اکی والان در ۱۰۰ گرم (۱۶)، جذب انتخابی کاتیون‌های مفید مانند آمونیوم و آزادسازی کنترل شده آنها (۱۶) ثبات چارچوب ساختمانی در دراز مدت (برخلاف کانی‌های معمول رسی) (۲۴) و فور قابل توجه زئولیت‌های طبیعی در کشور (۱۲ و ۱۶) استخراج آسان و سرانجام قیمت اقتصادی مناسب، بکارگیری این ترکیبات همراه با کودهای شیمیایی می‌تواند تأثیرکودهای شیمیایی را بیشتر کرده باعث مصرف بهینه این دسته از نهاده‌ها شوند. هدف از اجرای این آزمایش بررسی کاربرد تلفیقی نیتروژن و زئولیت بر عملکرد کمی و کیفی علوفه کلزا در یک خاک دارای بافت سبک می‌باشد.

مواد و روش‌ها

آزمایش در سال زراعی ۸۶-۱۳۸۵ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس، به اجرا درآمد. ارتفاع محل آزمایش از سطح دریا ۱۳۵۲ متر و مختصات جغرافیایی آن به ترتیب $51^{\circ}10'$ طول شرقی و $35^{\circ}44'$ عرض شمالی است. قبل از اجرای آزمایش، نمونه‌ای مرکب از عمق ۰ تا ۳۰ سانتی متری خاک محل آزمایش تهیه شد که نتایج تجزیه فیزیکی و شیمیایی آن در جدول ۱ ارائه گردیده است. آزمایش به صورت فاکتوریل و در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار اجرا شد. ترکیب سطوح مختلف زئولیت شامل ۰، ۳، ۶ و ۹ تن در هکتار و نیتروژن خالص بر اساس نیاز گیاه و آزمون خاک، به مقدار ۹۰، ۱۸۰ و ۲۷۰ کیلوگرم در هکتار از منبع اوره، تیمارهای آزمایشی را تشکیل دادند. نتیجه آنالیز شیمیایی زئولیت مورد استفاده در این تحقیق که توسط شرکت افران توسکا از معادن شهر میانه تهیه گردید، در جدول ۲ ارائه شده است. پس از اجرای عملیات شخم و دیسک اولیه در مزرعه، تمام زئولیت و یک‌سوم نیتروژن هر تیمار، به طور یکنواخت در

در مدیریت الگوی کشت و تناوب زراعی برای کشاورز فراهم می‌گردد. مهم‌ترین مزایای کشت کلزا با هدف تولید علوفه، عبارت‌اند از: (۱) درصد پروتئین خام مناسب (۲) خوشخوراکی خوب به ویژه برای نشخوارکنندگان، (۳) برتری قابلیت هضم مواد آلی در علوفه کلزا و (۴) پتانسیل بالای تولید عسل از مزرعه کلزا (۲).

یکی از نهاده‌های تأثیرگذار بر کمیت و کیفیت علوفه در گیاهان زراعی نیتروژن است. گیاه کلزا برای رشد مناسب خود به نیتروژن زیادی نیاز دارد (۲۲)، از این رو تعیین مقدار بهینه نیتروژن و واکنش کمی و کیفی گیاه به این نهاده بر مصرف در اکوسیستم‌های زراعی کشور بسیار مهم است. با توجه به نیاز بالای گیاه کلزا به نیتروژن، مصرف بی‌رویه کودهای شیمیایی نیتروژن، در زراعت این گیاه معمول است. مصرف کود شیمیایی بیشتر منجر به افزایش هدرروی آن و سرانجام آلودگی منابع زیست محیطی می‌شود. بنابراین ارائه روش‌هایی به منظور کنترل مصرف کودهای شیمیایی نیتروژن‌دار و افزایش تأثیرگذاری آنها در کنار حصول به عملکرد مناسب به ویژه در زمین‌های زراعی دارای بافت سبک (به دلیل پتانسیل ذاتی این خاک‌ها در هدرروی عناصر غذایی) مهم می‌باشد.

از جمله راه‌کارهای جدیدی که برای افزایش تأثیرگذاری و جلوگیری از هدرروی کودهای شیمیایی مورد استفاده قرار گرفته، به کارگیری ترکیبات طبیعی چون کانی‌های زئولیت در مزارع کشاورزی می‌باشد (۱۹). استفاده از این ترکیبات در اراضی کشاورزی به دلیل افزایش ظرفیت تبادل کاتیونی خاک و تمایل زیاد آنها برای جذب و نگه‌داری آمونیوم، می‌تواند نقش موثری در کاهش شستشوی عناصر غذایی خاک به ویژه نیتروژن داشته باشند. زئولیت‌ها مواد متخلخلی هستند که با ساختمان کریستالی خود مانند غریال مولکولی عمل کرده و به دلیل داشتن کانال‌های باز در شبکه خود، اجازه عبور بعضی از یون‌ها را داده و مسیر عبور بعضی از یون‌های دیگر را مسدود می‌کنند (۱۶). جذب انتخابی و آزادسازی کنترل شده عناصر غذایی از زئولیت باعث می‌شود در صورت انتخاب صحیح نوع زئولیت مصرفی، هنگامی که این مواد به عنوان اصلاح کننده به

جدول ۱. نتایج تجزیه فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش

عمق cm	شن	لای	رس	بافت	هدایت الکتریکی (dS/m)
۰-۳۰	۶۵	۲۳	۱۲	لوم شنی	۱/۵۰
درصد حجمی رطوبت در F.C	درصد حجمی رطوبت در C.E.W	درصد رطوبت قابل دسترس A.W	وزن مخصوص ظاهری (g/cm ³)	واکنش گل اشباع	درصد مواد آلی
۲۱	۹	۱۲	۱/۴۵	۷/۷	۰/۸
درصد نیتروژن کل	فسفر قابل جذب	پتاسیم قابل جذب	آهن	روی	مس
۰/۰۹	>۱۲	>۳۵۰	۷/۶	۱	۰/۷

C.E.W. = Crop Extractable Water , F.C. = Field Capacity, A.W. = Available Water,

C. E. C. (Cation Exchange Capacity) = ۶/۴ meq/۱۰۰gr .

جدول ۲. درصد ترکیبات شیمیایی موجود در زئولیت مورد استفاده (زئولیت مصرفی از نوع کلینوپتیلولیت و از معادن شهر میانه تهیه شد و قبل از مصرف از الک ۴ میلی متر عبور داده شد).

CaO	MgO	Na ₂ O	K ₂ O	Al ₂ O ₃	SiO ₂
۲/۳	۰/۱	۱/۱	۳/۰	۱۲/۰۰	۶۵/۰
Cl	SO ₃	P ₂ O ₅	TiO ₂	MnO	Fe ₂ O ₃
-	-	۰/۰۱	۰/۰۳	۰/۰۴	۱/۵

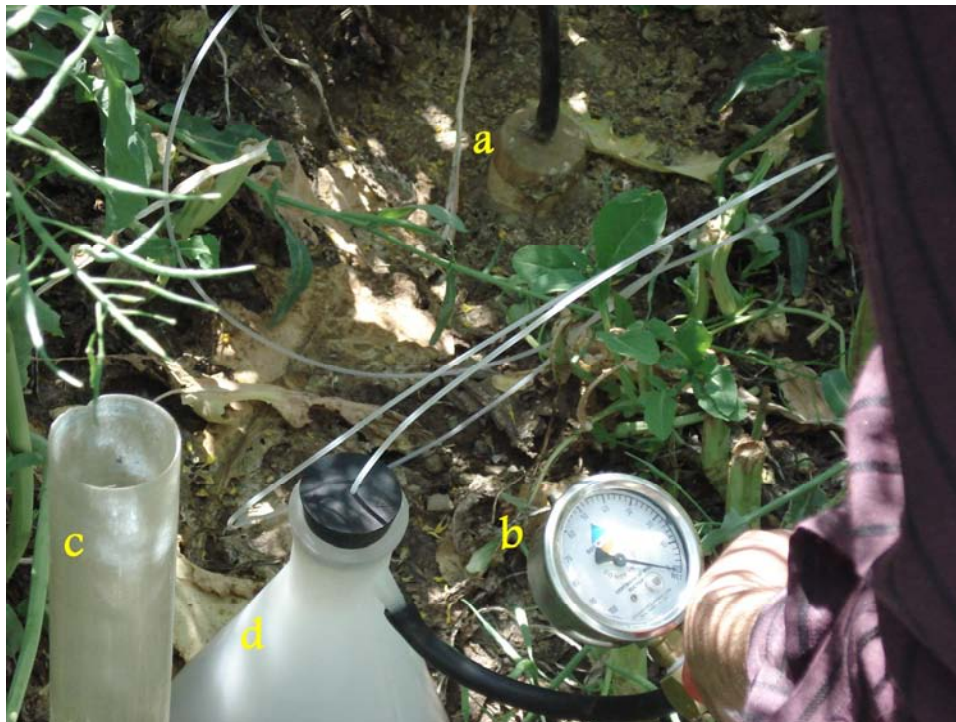
C. E. C. = ۲۰۰ meq/۱۰۰g

سایر عناصر ریز مغذی قابل دسترس خاک (جدول ۱) هیچ گونه کود دیگری مصرف نشد. به منظور اندازه گیری تغییرات رطوبتی خاک (ΔSW) برای تعیین زمان دقیق آبیاری و مقدار نفوذ عمقی آب، در یک کرت از هر تکرار از لوله های دستگاه T.D.R (Time-Domain Reflectometry) مدل Trime-FM در عمق ۰ تا ۵۰ سانتی متری خاک (که با توجه به نتایج تحقیقات کجلاسترورم (۱۳) و آلموند و همکاران (۶) که نشان دادند بیشترین فعالیت ریشه کلزا در عمق ۰ تا ۴۰ سانتی متری خاک است و از طرفی عمق اندک خاک محل آزمایش، عمق توسعه ریشه ۵۰ سانتی متر در نظر گرفته شد) استفاده شد. تغییرات رطوبتی خاک به طور روزانه و در فصل زمستان هر هفته یکبار اندازه گیری شد. آبیاری مزرعه بلافاصله پس از مصرف ۵۰٪ رطوبت قابل استفاده،

سطح خاک پاشیده شد و سپس به وسیله دیسک و فاروئر با خاک مخلوط گردید. هم چنین در این مرحله به منظور کنترل علف های هرز، مزرعه با علفکش تری فلورالین به میزان ۲/۵ لیتر در هکتار تیمار شد. سپس کرت هایی با ۱۰ خط کاشت به طول ۴ متر به فاصله ۳۰ سانتی متر از هم ایجاد شد. بذور کلزا رقم OKAPI در تاریخ دهم مهر ماه سال ۸۵ به صورت متراکم با دست کاشته شد. در دو مرحله شامل ۳ و ۵ برگگی گیاهان به فاصله ۴ سانتی متر از هم تنک شدند و به این ترتیب تراکم ۸۳ بوته در مترمربع حاصل گردید (۲). برای آبیاری واحدهای آزمایشی از لوله های پلی اتیلن همراه با یک کنتور حجمی استفاده شد. دو قسط باقی مانده از کود نیتروژنی به صورت مساوی به ترتیب در مراحل خروج از روزت و ابتدای گل دهی به کار برده شد. با توجه به کافی بودن مقادیر پتاسیم، فسفر و

بیرون آورده شده الک گردید مقداری از آن با آب مخلوط شد تا حالت خمیری پیدا کند، که از آن برای ارتباط بهتر قسمت سرامیکی لوله (Ceramic Cup) با خاک، در انتهای حفره استفاده شد. سپس فضای مابین لوله دستگاه و حفره با مابقی خاک پر شد. از آنجا که آبشویی نیتروژن از خاک هنگامی اتفاق می افتد که رطوبت خاک در قسمت بالایی یک نقطه در عمق معین خاک، بیش از ظرفیت زراعی باشد (۹) و در غیر این صورت آبشویی نیتروژن ناشی از شیب غلظت بسیار ناچیز است (۴)، در هر زمان از اجرای آزمایش که رطوبت خاک بیش از ظرفیت زراعی قرار داشت، به وسیله پمپ خلاء دستی (Model 2005G2, Soil Moisture Equipment Co.)، مکشی به میزان ۳۰ سانتی بار به لوله های دستگاه S.W.S. اعمال گردید. سپس بعد از رسیدن رطوبت خاک به کمتر از ظرفیت زراعی (کنترل رطوبت خاک برای تعیین زمان مکش به وسیله دستگاه T.D.R. انجام شد و این زمان بین ۴ تا ۶ روز متغیر بود)، زه آب جمع شده از لوله S.W.S.، خارج و در ظروف پلاستیکی ریخته شد (شکل ۱). به منظور جلوگیری از تغییر در ترکیب شیمیایی نمونه ها از اسید سولفوریک غلیظ به میزان ۱ سی سی در لیتر استفاده شد. نمونه ها تا زمان تجزیه شیمیایی در دمای زیر ۴ درجه سانتی گراد نگه داری شدند. در هر مرحله نمونه ها به روش Cadmium Reduction Method 8039 (Hach) برای اندازه گیری نیترات و Salicylate Method (Hach Co.) برای اندازه گیری نیترات و Co.) برای اندازه گیری آمونیوم، به وسیله دستگاه اسپکتروفتومتر (Model dr/2500, Hach Co.) تجزیه شدند و مجموع نیترات و آمونیوم اندازه گیری شده به عنوان غلظت نیتروژن معدنی زه آب در نظر گرفته شد. برای اندازه گیری نفوذ عمقی آب، از رابطه ۱، بیلان آبی $DPR = I + P + \Delta SW(z) - ETC - R$ استفاده شد (۱۴). در این فرمول، DPR نفوذ عمقی آب به میلی متر، I، آبیاری به میلی متر، P، بارندگی به میلی متر، $\Delta SW(z)$ تغییرات رطوبت ذخیره شده خاک در عمق ۰ تا ۵۰ سانتی متری (اندازه گیری شده توسط T.D.R. بر اساس رطوبت حجمی و تبدیل شده به میلی متر)، ETC تبخیر و تعرق روزانه مزرعه به

M.A.D (Management Allowed Depletion) برابر ۰/۵ که با دستگاه T.D.R. کنترل می گردید، انجام شد. به موازات گرم شدن هوا در اواخر اسفند ماه برای جلوگیری از خسارت شسته، مزرعه با سم دیازینون به مقدار ۲ لیتر در هکتار، سمپاشی شد. حدود ۱۷۰ روز بعد از کاشت مصادف با ابتدای مرحله غلاف دهی (۲)، با رعایت اثر حاشیه ای، ۴ مترمربع از هر کرت برای تعیین عملکرد علوفه برداشت گردید. علوفه برداشت شده بلافاصله توزین و وزن تر کل به دست آمد. سپس نمونه ها سه روز در هوای آزاد قرار گرفت تا وزن خشک طبیعی آنها حاصل شود. از نمونه های گیاهی مربوط به هر واحد آزمایشی ۸ بوته به طور تصادفی انتخاب و شاخص سطح برگ، وزن خشک برگ، وزن خشک ساقه، نسبت برگ به ساقه اندازه گیری شدند. به منظور بررسی غلظت عناصر در توده گیاهی، نمونه ها به روش هضم تر، حل و سپس سدیم کل به روش نشر شعله ای (A.E.P.) و با دستگاه فلیم فتومتر (Model PFP7, JenWAY)، کلسیم به روش نیترات لانتانوم با دستگاه جذب اتمی (Model GBC 932)، خاکستر و ماده آلی به روش AOAC (۸) اندازه گیری شدند. برای تعیین عملکرد پروتئین، ابتدا درصد نیتروژن توده گیاهی به روش تیتراسیون بعد از تقطیر با استفاده از دستگاه Kjeltac Auto 1030 Analyzer, Tecator اندازه گیری شد سپس از حاصل ضرب درصد نیتروژن در عدد ۶/۲۵ درصد پروتئین خام علوفه به دست آمد (۸) و از حاصل ضرب درصد پروتئین خام علوفه در عملکرد ماده خشک، عملکرد پروتئین (کیلوگرم در هکتار) حاصل شد. برای اندازه گیری نیتروژن غیر آلی شسته شده به صورت کیلوگرم در هکتار، تعیین دو عامل الزامی می باشد. ۱) غلظت نیتروژن غیر آلی در نمونه زه آب در عمق پایین تر از توسعه ریشه و ۲) میزان نفوذ عمقی آب. در این آزمایش برای تهیه نمونه زه آب از زیر منطقه توسعه ریشه، از دستگاه Soil Water Sampler (S.W.S.) (Model 1900, Soil Moisture Equipment Co.) استفاده شد (شکل ۱). بدین منظور در قسمت مرکزی کرت ها، به وسیله اوگر دستی حفره ای به قطر ۵ سانتی متر و عمق ۶۵ سانتی متر ایجاد شد. سپس خاک

شکل ۱. وسایل نصب شده به منظور کنترل رطوبت و تهیه نمونه زه آب
 a: دستگاه نمونه برداری زه آب b: تلمبه خلاء دستی c: لوله T.D.R d: استوانه جمع آوری زه آب

نهایت داده‌های به دست آمده توسط نرم افزار SAS تجزیه آماری شد و برای مقایسه میانگین‌ها از روش چند دامنه‌ای دانکن در سطح آماری ۵٪ استفاده شد.

نتایج و بحث

۱. بررسی اثر ژنولیت و نیتروژن بر صفات کمی علوفه کلزا

الف) عملکرد علوفه

اثر مقدار نیتروژن بر عملکرد علوفه بر مبنای وزن خشک بسیار معنی دار بود ($P < 0.01$)، بالاترین وزن خشک به مقدار ۱۱/۳۱ تن در هکتار از تیمار ۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار (N3) و کمترین آن به مقدار ۷/۵۹ تن در هکتار از تیمار ۹۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار (N1) به دست آمد (جدول ۴). کاهش در فراهمی نیتروژن برای گیاهان موجب کاهش سرعت رشد گیاه، مساحت برگ، وزن خشک و فتوسنتز برگ‌ها شده در نهایت تثبیت کربن را به شکل معنی‌داری کاهش می‌دهد (۱). با افزایش مصرف نیتروژن، تجمع ماده خشک افزایش می‌یابد که

میلی متر و R روان آب سطحی به میلی متر، می‌باشد. در مجموع ۴۹۰ مترمکعب برابر ۳۵۰ میلی متر آب، در مزرعه آزمایشی به مساحت ۱۴۰۰ مترمربع به صورت آبیاری در این آزمایش مصرف شد، کل بارندگی نازل شده در مدت زمان اجرای آزمایش ۲۶۳ میلی متر بود. برای اندازه‌گیری تبخیر و تعرق از رابطه ۲، $ETCROP = ETO \times KC$ استفاده شد (۲۵) در این رابطه، ETCROP تبخیر و تعرق گیاه، ETO تبخیر و تعرق پتانسیل اندازه‌گیری شده با جمع‌آوری داده‌های هواشناسی ایستگاه چیتگر وابسته به سازمان هواشناسی کشور (در فاصله کمتر از ۵۰۰ متری از محل آزمایش) و به روش فائو- پنمن-مانتیت (۵) و KC ضریب گیاهی مراحل مختلف رشد گیاه کلزا به دست آمده از نشریه FAO-56 (۵) می‌باشند. با توجه به سیکل بسته آبیاری هر کرت مقدار R در رابطه ۱، بیلان آب، صفر فرض شد. بعد از تعیین غلظت نیتروژن معدنی در نمونه زه آب و تعیین میزان نفوذ عمقی، از حاصل ضرب این دو عامل مقدار کیلوگرم نیتروژن شسته شده در هکتار تعیین شد. در

نشان دهنده تأثیر نیتروژن بر رشد رویشی گیاه و افزایش عملکرد علوفه گیاه می‌باشد (۲). همان طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود با افزایش سطح نیتروژن مصرفی، روند افزایش تجمع ماده خشک با سرعت کمتری دنبال می‌شود (افزایش ۲۹ درصدی ماده خشک از N1 به N2 در مقابل افزایش ۱۶ درصدی از N2 به N3). شواهد زیادی مبنی بر اثر نیتروژن بر روند تجمع وزن خشک کل گیاه کلزا وجود دارد (۷، ۱۱ و ۱۷). وزن خشک کل به طور معنی‌داری تحت تأثیر سطوح مختلف زئولیت قرار گرفت (جدول ۳). تیمارهای کاربرد ۶ و ۹ تن زئولیت در هکتار در گروه آماری برتر و تیمارهای بدون مصرف زئولیت و ۳ تن زئولیت در هکتار در گروه آماری پایین‌تر قرار داشتند (جدول ۴). به کارگیری ترکیباتی با خصوصیات زئولیت‌ها از طریق جلوگیری از هدر روی عناصر غذایی باعث افزایش کارایی کودها شده و در نهایت موجب بهبود رشد گیاه می‌شوند (۱۹).

(ب) شاخص سطح برگ

مقدار شاخص سطح برگ در سطوح مختلف نیتروژن به طور معنی‌داری متفاوت بود (جدول ۳). به طوری که کلزا در تیمار ۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار با شاخص سطح برگ ۴/۰۹ نسبت به سطوح دیگر نیتروژن به سطح برگ بیشتری دست یافت و توانست پوشش بیشتری را در سطح زمین به وجود آورد، پس از آن سطوح کودی ۱۸۰ و ۹۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار به ترتیب با شاخص سطح برگ ۳/۲۹ و ۲/۳۳ قرار گرفتند (جدول ۴). اثر میزان نیتروژن بر سطح برگ کلزا در مطالعات چندی بررسی شده است (۷ و ۲۱). نیتروژن به طور متفاوتی بر اجزای سطح برگ گیاه اثر می‌گذارد. افزایش شاخص سطح برگ در سطوح بالاتر نیتروژن به دلیل افزایش تعداد، اندازه و دوام طول عمر برگ‌ها می‌باشد. هم‌بستگی مثبت و معنی‌داری ($r^2 = ۷۰^{**}$) بین شاخص سطح برگ و وزن خشک کل به دست آمد، قانع (۲) به نقل از هورست (Horst) بررسی تغییرات LAI (Leaf area index) را به عنوان معیاری

برای قضاوت در مورد نحوه تأثیر نیتروژن در رشد گیاه مورد استفاده قرار داد. بر اساس گزارش وی هنگامی که نیتروژن در حد مطلوب برای گیاه فراهم شود فرآوری آمونیاک باعث افزایش رشد برگ و در نتیجه افزایش شاخص سطح برگ می‌گردد. با توجه به رابطه مستقیمی که بین شاخص سطح برگ و توان فتوسنتزی گیاه وجود دارد، می‌توان انتظار داشت با افزایش تأمین نیتروژن برای کلزا، شاخص سطح برگ و در نتیجه کل ماده خشک افزایش یابد.

اثر سطوح مختلف زئولیت بر شاخص سطح برگ کلزا معنی‌دار بود (جدول ۳). بیشترین و کمترین آن به ترتیب از تیمارهای مصرف ۹ تن زئولیت در هکتار و بدون مصرف زئولیت، به مقدار ۳/۸۶ و ۲/۳۶ به دست آمد (جدول ۴). به نظر می‌رسد به کارگیری زئولیت مانع از شستشوی نیتروژن شده و افزایش فراهمی نیتروژن در طول دوره رشد گیاه باعث افزایش شاخص سطح برگ در تیمار Z3 شده است.

(ج) وزن خشک برگ و ساقه

اثر تیمارهای نیتروژنی بر وزن خشک برگ و ساقه معنی‌دار بود (جدول ۳). نتایج مقایسه میانگین نشان داد افزایش هر سطح کود نیتروژن‌دار باعث افزایش معنی‌دار وزن خشک برگ شد، به طوری که تیمارهای ۲۷۰ و ۹۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار به ترتیب بیشترین (۲۷۰/۱/۸ کیلوگرم در هکتار) و کمترین (۱۵۸۴/۴ کیلوگرم در هکتار) مقدار وزن خشک برگ را تولید کردند (جدول ۴). با توجه به این نکته که، گیاهان در شرایط فراهمی بیشتر نیتروژن رشد سریع‌تری داشته و تأمین مقدار نیتروژن مورد نیاز در هر گیاه افزایش رشد، وزن و شادابی برگ‌ها را به همراه دارد نتایج فوق توجیه‌پذیر به نظر می‌رسد. هم‌چنین نتایج مقایسه میانگین نشان داد افزایش مقدار کود تا سطح ۱۸۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار وزن خشک ساقه را به‌طور معنی‌داری افزایش داد اگرچه سطح بالاتر نیتروژن مصرفی (۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار) باعث افزایش وزن خشک ساقه شد ولی این افزایش از نظر آماری معنی‌دار نبود به

جدول ۳. تجزیه واریانس میانگین مربعات صفات مورد بررسی در علوفه کلزا تحت تاثیر مقادیر نیتروژن و زئولیت طبیعی

نیتروژن شسته شده	خاکستر خام	ماده آلی	غلظت سدیوم	غلظت کلسیم	در توده گیاهی	در توده گیاهی	غلظت سدیوم	غلظت کلسیم	عملکرد پروتئین	علوفه	عملکرد پروتئین	عملکرد پروتئین	عملکرد پروتئین	نسبت برگ به ساقه	نسبت برگ به ساقه	ساقه خشک	وزن شک	وزن شک	شاخص سطح برگ	خشک	عملکرد ماده خشک	درجه آزادی	منابع تغییرات
۲۶/۰ ^{NS}	۰/۰۰۰۳ ^{NS}	۰/۰۰۰۷ ^{**}	۰/۰۰۳ ^{NS}	۰/۰۰۰۹ ^{NS}	۸۹۸۳۹/۴۷ ^{**}	۸۹۸۳۹/۴۷ ^{**}	۰/۰۱ ^{NS}	۰/۰۰۰۹ ^{NS}	۲۱۶۵۲۷/۰۲ ^{**}	۳۵۱۵/۱۶ ^{NS}	۰/۳ ^{NS}	۲۹۸۸۴۹/۵۵ ^{**}	۲	تکرار									
۱۶۴۱/۹۲ ^{**}	۰/۰۰۰۳ ^{NS}	۰/۰۰۰۱ ^{NS}	۰/۰۰۴۷ ^{**}	۰/۰۱۱۷ ^{**}	۳۴۰۳۰۳/۰۹۴ ^{**}	۳۴۰۳۰۳/۰۹۴ ^{**}	۰/۰۰۰۴ ^{NS}	۰/۰۰۰۴ ^{NS}	۲۲۸۴۴۰/۵۹ ^{**}	۳۷۸۲۹/۱۴ ^{**}	۹/۳۴ ^{**}	۴۱۹۶۲۳/۷۴ ^{**}	۲	نیتروژن									
۲۸۰/۸۳ ^{**}	۰/۰۰۰۰۲ ^{NS}	۰/۰۰۰۰۷ ^{NS}	۰/۰۰۶۷ ^{**}	۰/۰۱۶۳ ^{**}	۱۹۹۴۰۰/۱۳۷ ^{NS}	۱۹۹۴۰۰/۱۳۵ ^{**}	۰/۰۰۰۵ ^{NS}	۰/۰۰۰۵ ^{NS}	۱۴۹۶۰۸/۳۵ ^{**}	۱۰۳۳۰/۰۵ ^{**}	۴/۷۵ ^{**}	۲۲۲۵۰۳/۰۶ ^{**}	۳	زئولیت									
۵۰/۰۷ ^{NS}	۰/۰۰۰۰۹ ^{NS}	۰/۰۰۰۰۹ ^{NS}	۰/۰۰۰۱ ^{NS}	۰/۰۰۰۸ ^{NS}	۱۲۳۶۳/۱ ^{NS}	۱۲۳۶۳/۱ ^{NS}	۰/۰۰۰۱ ^{NS}	۰/۰۰۰۱ ^{NS}	۷۲۶۵۹۷ ^{NS}	۵۵۳/۴ ^{NS}	۰/۲۵ ^{NS}	۷۵۵۷/۰۷ ^{NS}	۶	اثر متقابل									
۴۴/۲۰	۰/۰۰۰۰۲	۰/۰۰۰۰۴	۰/۰۰۰۳	۰/۰۰۱۵	۱۴۸۱۰۵۵/۵۶	۱۴۸۱۰۵۵/۵۶	۰/۰۰۰۳	۰/۰۰۰۳	۱۷۵۹۲/۳۹	۱۲۵۴/۸۹	۰/۳۸۰	۲۳۵۸۷/۶۲	۲۲	خطای آزمایشی									
۲۳/۲۱	۱۵/۱۸	۲/۵	۹/۶۵	۲۰/۹۱	۱۸/۶۷	۱۸/۶۷	۲۱/۴۱	۱۷/۸۳	۱۶/۷۸	۱۶/۷۸	۱۹/۰۱	۱۶/۰۶	٪	ضریب تغییرات									

NS: به ترتیب بدون اثر معنی دار، معنی دار در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد

جدول ۴. مقایسه میانگین صفات اندازه‌گیری شده تحت تاثیر مقدار نیتروژن و زفولیت مصرفی

نیترژن شسته شده (kg/ha)	خاکستر خام	ماده آلی (%)	غلظت سدیوم (%)	غلظت کلسیم (%)	عملکرد پروتئین (kg/ha)	نسبت ساقه به برگ (%)	وزن خشک ساقه (g/m ²)	وزن خشک برگ (g/m ²)	شاخص سطح برگ (t/ha)	عملکرد ماده خشک (t/ha)	عوامل مورد بررسی	
											نیترژن شده (kg/ha)	ماده خشک (t/ha)
۱۷/۷۸ ^c	۱۱/۰۲ ^a	۸۶/۵۳ ^a	۰/۵۸ ^b	۰/۷۱ ^a	۱۴۸۷/۰۰ ^c	۰/۲۷ ^a	۶۰۱/۲۴ ^b	۱۵۸/۴۴ ^c	۲/۳۳ ^c	۷/۵۹ ^c	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۹۰ (N _۱)
۲۷/۱۰ ^b	۱۰/۷۰ ^a	۸۶/۷۳ ^a	۰/۶۳ ^b	۰/۶۰ ^{ab}	۲۱۵۳/۹۰ ^b	۰/۲۷ ^a	۷۶۷/۵۷ ^a	۲۰۴/۶ ^b	۳/۲۹ ^b	۹/۷۷ ^b	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۱۸۰ (N _۲)
۴۱/۰۲ ^a	۱۰/۲۲ ^a	۸۷/۲۷ ^a	۰/۷۱ ^a	۰/۵۰ ^b	۲۵۳۹/۷۰ ^a	۰/۳۱ ^a	۸۷۵/۰۸ ^a	۲۷۰/۱۸ ^a	۴/۰۹ ^a	۱۱/۳۱ ^a	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۲۷۰ (N _۳)
مقدار زفولیت (t/ha)												
۳۲/۹۰ ^a	۱۰/۶۰ ^a	۸۶/۱۰ ^a	۰/۵۳ ^c	۰/۴۱ ^b	۲۰۹۱/۷ ^a	۰/۲۶ ^a	۶۲۸/۹۲ ^b	۱۶۹/۲۵ ^c	۲/۳۶ ^b	۸/۰۲ ^b	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۰ (Z _۰)
۳۳/۰۵ ^a	۱۰/۶۰ ^a	۸۶/۰۰ ^a	۰/۶۱ ^b	۰/۶۰ ^a	۱۸۵۰/۰ ^a	۰/۳۲ ^a	۶۴۸/۴۷ ^b	۱۹۸/۷ ^{bc}	۲/۹۳ ^b	۸/۴۲ ^b	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۳ (Z _۱)
۲۷/۳۰ ^{ab}	۱۰/۹۰ ^a	۸۷/۴۰ ^a	۰/۶۸ ^a	۰/۶۸ ^a	۲۲۰۱/۲۰ ^a	۰/۲۸ ^a	۸۲۶/۲۹ ^a	۲۳۲/۳۷ ^{ab}	۳/۸۱ ^a	۱۰/۵۸ ^a	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۶ (Z _۲)
۲۱/۲۸ ^b	۱۰/۵۰ ^a	۸۷/۸۰ ^a	۰/۷۳ ^a	۰/۷۰ ^a	۲۰۹۷/۹۰ ^a	۰/۲۷ ^a	۸۸۸/۱۹ ^a	۲۴۴ ^a	۳/۸۶ ^a	۱۱/۲۱ ^a	مقدار نیتروژن (kg/ha)	۹ (Z _۳)

* : میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک در هر ستون، فاقد اختلاف آماری معنی‌دار در سطح ۵ درصد، توسط آزمون چند دامنه‌ای دانکن می‌باشند.

مورد استفاده و عادت رشدی آنها، باعث ایجاد تفاوت در نتایج حاصله گردیده است.

۲. بررسی اثر نیتروژن و ژئولیت بر صفات کیفی علوفه کلزا

الف) عملکرد پروتئین

اثر سطوح مختلف نیتروژن بر عملکرد پروتئین (کیلوگرم در هکتار) معنی دار بود (جدول ۳). بیشترین عملکرد پروتئین از کاربرد بالاترین مقدار نیتروژن (N3) به میزان ۲۵۳۹/۷ کیلوگرم در هکتار و کمترین آن از پایین ترین سطح نیتروژن (N1) به مقدار ۱۴۸۷ کیلوگرم در هکتار حاصل شد (جدول ۴). افزایش ۴۱ درصدی عملکرد پروتئین در تیمار N3 در مقابل N1 ناشی از افزایش ۱۳ درصدی پروتئین خام علوفه (داده‌ها ارائه نشده) و افزایش ۲۳ درصدی عملکرد ماده خشک آن (جدول ۴) می‌باشد. با توجه به این که پروتئین خام از مهم‌ترین ترکیبات مغذی مورد نیاز حیوان است و کمبود آن در جیره غذایی باعث کاهش عملکرد و تولید دام می‌گردد، اولاً سودمندی علوفه کلزا به دلیل بالا بودن درصد پروتئین خام آن و ثانیاً مرغوبیت و افزایش عملکرد پروتئین علوفه ناشی از به کارگیری سطوح بالاتر نیتروژن قابل توجه می‌باشد. بررسی‌های پوزت (۲۰) نیز نشان داد که با افزایش نیتروژن مصرفی، درصد نیتروژن و در نتیجه درصد پروتئین خام و در نهایت عملکرد پروتئین در قسمت‌های هوایی گیاه کلزا افزایش می‌یابد.

عملکرد پروتئین به طور معنی داری تحت تأثیر تیمارهای ژئولیتی قرار نگرفت (جدول ۳). هر چند درصد پروتئین خام علوفه (داده‌ها ارائه نشده) به طور معنی داری با افزایش ژئولیت مصرفی کاهش یافت، به این ترتیب که تیمار بدون مصرف ژئولیت (Z0) افزایشی ۲۷ درصدی را نسبت به تیمار کاربرد ۹ تن ژئولیت در هکتار نشان داد، که ناشی از بلوکه شدن نیتروژن توسط ژئولیت در هنگام فراهمی آن (ناشی از مصرف کود) در خاک می‌باشد (۲۳)، اما این کاهش درصد پروتئین خام علوفه در تیمارهای ژئولیتی اولاً با عنایت به کاهش ۳۵ درصدی شستشوی نیتروژن در تیمار Z3 در مقایسه با Z0 (جدول ۴) و

نظر می‌رسد با افزایش نیتروژن به کار برده شده از کارایی تبدیل آن به بیوماس کاسته می‌شود به علاوه احتمالاً روابط مبداء- مقصد از طریق ایجاد مقاصد قوی‌تر، مانع از تجمع کربوهیدرات‌ها در ساقه گیاه می‌شود (جدول ۴).

بین سطوح مختلف ژئولیت از نظر وزن خشک برگ و ساقه تفاوت معنی داری وجود داشت (جدول ۳). در هر دو این صفات تیمار ۹ تن ژئولیت در هکتار در گروه آماری برتر قرار گرفت (جدول ۴). با توجه به تأثیر مثبت ژئولیت بر افزایش قابلیت تبادل کاتیونی خاک (۲۴) و از طرفی تأثیر مستقیم نیتروژن بر افزایش وزن خشک برگ و ساقه (۱۱) چنین به نظر می‌رسد در تیمارهای حاوی سطوح بالاتر ژئولیت (Z2, Z3) از طریق افزایش فراهمی عناصر غذایی و به ویژه نیتروژن در طول دوره رشد گیاه، وزن خشک برگ و ساقه افزایش یافته است. همبستگی مستقیم و معنی داری بین وزن خشک برگ و وزن خشک کل ($r^2 = 0/80^{**}$) به دست آمد. با توجه به اثر مطلوب برگ‌ها بر خوشخوراکی علوفه، می‌توان تیمارهای حاوی وزن خشک برگ بالاتر را به عنوان تیمارهای مطلوب دسته‌بندی کرد.

د) نسبت برگ به ساقه

همان طور که از جدول تجزیه واریانس مشخص می‌شود، اثر تیمارهای آزمایشی بر نسبت برگ به ساقه معنی دار نبوده است (جدول ۳). همبستگی مستقیمی بین وزن خشک برگ و ساقه ($r^2 = 0/74^{**}$) در این آزمایش به دست آمد، به نظر می‌رسد با توجه به این نکته که وزن خشک ساقه حاصل از مجموع شاخه‌های اصلی و فرعی بوده و افزایش تعداد شاخه باعث افزایش تعداد برگ و وزن آن در کلزا می‌شود نسبت وزن خشک برگ به ساقه در تیمارهای مختلف تا حدودی ثابت بوده است و افزایش یا کاهش نیتروژن مصرفی اثر نسبتاً مشابهی را بر وزن خشک ساقه و برگ داشته است و کاهش وزن خشک ساقه یا افزایش آن به طور تنگاتنگی با وزن خشک برگ همراه بوده است. اگرچه قانع (۲) نشان داد با افزایش نیتروژن مصرفی نسبت برگ به ساقه افزایش می‌یابد که احتمالاً تفاوت در ارقام

ثانیا با توجه به عدم اختلاف معنی دار بین عملکرد پروتئین علوفه تیمارهای زئولیتی (جدول ۴)، قابل اغماض است. کاهش درصد پروتئین خام علوفه در تیمار Z3، توسط عملکرد ماده خشک بالاتر این تیمار جبران شده و نهایتاً موجب عدم اختلاف معنی دار با تیمار Z0 (دارای بیشترین درصد پروتئین خام) شده است.

(ب) غلظت کلسیم در گیاه

اثر سطوح مختلف نیتروژن و زئولیت بر غلظت کلسیم در توده گیاهی معنی دار بود (جدول ۳). بیشترین غلظت کلسیم به مقدار ۰/۷ درصد ماده خشک در پایین ترین سطح کود نیتروژن و کمترین آن در بالاترین سطح کودی به مقدار ۰/۵ درصد ماده خشک به دست آمد (جدول ۴). با توجه به روابط آنتاگونیسمی کلسیم و نیتروژن (۴) روند کاهش غلظت کلسیم با افزایش نیتروژن مصرفی توجیه پذیر است.

تیمارهای زئولیتی از نظر غلظت کلسیم در توده گیاهی به ۲ گروه آماری تقسیم شدند، تیمارهای حاوی زئولیت (Z1, Z2, Z3) در گروه آماری برتر و تیمار بدون مصرف زئولیت (Z0) در گروه آماری پایین تر قرار گرفتند (جدول ۴). احتمالاً با توجه به کاهش جذب سریع نیتروژن توسط گیاه در حضور زئولیت، جذب کلسیم در این تیمارها افزایش یافته و باعث بالا بودن غلظت کلسیم در توده گیاهی شده است. ملکوتی و کشاورز (۳) نیز تاکید کردند فراهی نیتروژن به خصوص به فرم آمونیوم در محیط ریشه از جذب کلسیم توسط گیاه جلوگیری می کند و باعث کاهش غلظت آن در گیاه می شود. هم بستگی منفی به دست آمده بین درصد پروتئین خام علوفه و غلظت کلسیم در توده گیاهی (**۰/۶۶ = r2) موید این یافته می باشد.

(ج) غلظت سدیم در گیاه

تیمارهای آزمایشی تأثیر معنی داری بر غلظت سدیم در توده گیاهی داشتند (جدول ۳). بیشترین غلظت سدیم از بالاترین سطح کود نیتروژن دار (۰/۷۱۱ درصد ماده خشک) و کمترین آن

(۰/۵۸۷ درصد ماده خشک) از پایین ترین سطح کود نیتروژن دار به دست آمد (جدول ۴). یافته های پژوهشی ملکوتی و همایی (۴) موید این نکته است که با افزایش مصرف نیتروژن به ویژه از منبع اوره، جذب و غلظت سدیم در توده گیاهی افزایش می یابد. هم چنین بیشترین و کمترین غلظت سدیم در توده گیاهی به ترتیب از بالاترین و پایین تری سطح زئولیت مصرفی حاصل شد (جدول ۴). با توجه به این که سدیم یکی از اجزای اصلی انواع زئولیت ها می باشد (۱۶) احتمال افزایش تجمع سدیم ناشی از کاربرد زئولیت در خاک وجود دارد. بنابراین هر چند در این آزمایش افزایش غلظت سدیم در توده گیاهی ناشی از مصرف زئولیت به حدی نبود که باعث مختل شدن رشد گیاه شود ولی لزوم بررسی دقیق زئولیت مصرفی از نظر نسبت سدیم به پتاسیم آن را یادآور می شود.

(د) درصد ماده آلی و خاکستر خام علوفه

این دو صفت تحت تأثیر تیمارهای آزمایشی قرار نگرفتند (جدول ۳). در جداول استاندارد درصد ماده آلی و خاکستر خام علوفه کلزا به ترتیب ۸۸/۶ و ۱۱/۴ درصد گزارش شده است MAFF (۱۵) که با میانگین های به دست آمده در این آزمایش (۸۷/۳ و ۱۰/۶ درصد به ترتیب برای ماده آلی و خاکستر) مطابقت دارد.

۳. بررسی اثر نیتروژن و زئولیت بر آبشویی نیتروژن

اثر مقادیر مختلف کود نیتروژن بر آبشویی نیتروژن معنی دار بود (جدول ۳). بیشترین مقدار نیتروژن شسته شده (۴۱/۰۲ کیلوگرم در هکتار) از بالاترین سطح نیتروژن (N3) و کمترین آن (۱۷/۷۸ کیلوگرم در هکتار) از پایین ترین سطح نیتروژن (N1) به دست آمد (جدول ۴). با افزایش مصرف کود اوره، به دلیل تجمع بیشتر نیتروژن به صورت نترات در خاک، افزایش شستشوی نیتروژن اتفاق می افتد. نتایج تحقیقات نیامانگارا و همکاران (۱۸) با این قسمت از یافته های آزمایشی مطابقت دارد.

استفاده از ژئولیت‌ها می‌توان شستشوی نیتروژن را مخصوصاً در اراضی سبک کنترل نمود.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان داد در اکثر صفات کمی علوفه کلزا، تیمارهای حاوی ژئولیت (به ویژه کاربرد ۶ و ۹ تن ژئولیت در هکتار) برتری قابل ملاحظه‌ای را نسبت به عدم مصرف ژئولیت نشان دادند. به علاوه کاربرد سطوح بالاتر از ۹۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار باعث افزایش معنی‌دار صفات کمی و کیفی علوفه کلزا شد. به کارگیری ژئولیت در سطوح ۶ و ۹ تن در هکتار باعث کاهش شستشوی نیتروژن شد. در مجموع می‌توان با تلفیق ۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن خالص با ۹ تن ژئولیت در هکتار علاوه بر دستیابی به عملکرد کمی و کیفی مناسب از علوفه کلزا، مانع آلودگی منابع زیست محیطی در اثر مصرف کودهای نیتروژن‌دار شد. تحقیقات بیشتر در مورد تلفیق کودهای شیمیایی با ژئولیت‌ها بر عملکرد گیاهان زراعی مورد انتظار است.

تیمارهای ژئولیتی اثر معنی‌داری بر شستشوی نیتروژن داشتند (جدول ۳). تیمار به کارگیری ۹ تن ژئولیت در هکتار (Z3) با کاهشی ۳۵ درصدی در مقایسه با تیمار بدون مصرف ژئولیت (Z0)، کمترین مقدار شستشوی نیتروژن را نشان داد (جدول ۴). کاهش شستشوی نیتروژن از طریق کاربرد ژئولیت، ناشی از خصوصیات منحصر به فرد شیمیایی و ساختمانی این مواد طبیعی می‌باشد. ژئولیت کلینوپتیلولیت به‌وسیله قابلیت تبادل کاتیونی مناسب و از طرفی جذب انتخابی یون آمونیوم، باعث قرارگیری این یون در حفرات و کانال‌های ژئولیت می‌شود، کانال‌ها و حفرات ژئولیت به اندازه کافی برای قرارگیری آمونیوم باز می‌باشند ولی اندازه این حفرات و کانال‌ها به گونه‌ای است که مانع از ورود باکتری‌های نیتروفیکاسیون کننده به داخل ساختمان ژئولیت می‌شود، بنابراین در حضور ژئولیت کلینوپتیلولیت در خاک، نرخ تبدیل آمونیوم به نیترات کاهش پیدا می‌کند و این موجب کاهش در شستشوی نیتروژن می‌گردد. تحقیقات هانگ و پتروویچ (۱۰) نیز نشان داد با

منابع مورد استفاده

۱. پوستینی، ک.، ع. سی و سه مرده، م. زواره و ش. مداح حسینی. ۱۳۸۴. عملکرد گیاهان زراعی فیزیولوژی و فرایندها. چاپ اول، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۲. قانع، م. ر. ۱۳۸۳. تأثیر مقادیر مختلف نیتروژن بر عملکرد علوفه کلزا و جو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
۳. ملکوتی، م. ج. و پ. کشاورز. ۱۳۸۴. نگرشی بر حاصلخیزی خاک‌های ایران (شناسایی و بهره‌برداری). چاپ اول، انتشارات سنا، تهران.
۴. ملکوتی، م. ج. و م. همایی. ۱۳۸۳. حاصلخیزی خاک‌های مناطق خشک و نیمه خشک. چاپ دوم. دفتر نشر آثار علمی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
5. Allen, R. G., L. S. Pereira, D. Raes and M. Smith. 1998. Crop evapotranspiration guidelines for computing crop water requirement. FAO irrigation and Drainage Paper, NO. 56, Rome, Italy.
6. Almond, J.A., T.C.K. Dawkins, C.J. Done and D.J. Ivans. 1984. Cultivations for winter oilseed rape (*Brassica napus* L.). Aspects of Appl. Biol. 6: 67-79.
7. Anonymous. 2004. Effect of nitrogen on canola plant growth. Available on the url: <http://www.canola-council.org>.
8. AOAC. 1990. Official methods of analysis. Association of official analytical, Chemists, Arlington, Virginia, USA.
9. Hermanson, R., W. Pan, C. Perillo, R. Stevens and C. Stockle. 1998. Nitrogen use by crop and the fate of nitrogen in the soil and vadose zone. Washington State University and Washington Department of Ecology Interagency

- Agreement No. C9600177. Washington State University.
10. Hung, Z.T. and A.M. Petrovic. 1994. Clinoptilolite influence on nitrate leaching and nitrogen use efficiency in simulated sand based golf greens. *J. Environ. Qual.* 23: 1190-1194.
 11. Jankowski, K., T. Ojczyk, C. Z. Musnicki and A. Kotecki. 1995. Response to nitrogen of the oilseed rape protected and unprotected against insects. *Proceeding of the 9th International Rapeseed Congress Cambridge.* 1: 259-261.
 12. Kazemian, H. 2000. Recent research on the Iranian natural zeolite resource (A review). Access in *Nanoporous Materials-II*. Banff, Alberta, Canada.
 13. Kjellstrom, C. 1991. Growth and distribution of the root system in *Brassica napus*. PP: 722-726. *In: McGregor, D.I. (Ed.), Proceeding of the Eighth International Rapeseed Congress, Saskatoon, Canada. Organizing Committee, Saskatoon.*
 14. Li, X., C. HU., J.A. Delgado, Y. Zhang and Z. Ouyang. 2007. Increased nitrogen use efficiencies as a key mitigation alternative to reduce nitrate leaching in north china plain. *Agric. Water Manag.* 89:137-147.
 15. MAFF. 1990. Tables of nutritive value and chemical composition of feeding stuffs for farm animals. Summary of the recommendations of a working party sponsored by the Ministry of Agriculture, Fisheries and Food. MAFF Pub., Landon.
 16. Mumpton, F. 1999. La roca magica: Uses of natural zeolite in agriculture and industry. *National Acad. Sci.* 96: 3467-3470.
 17. Nuttal, W. F. and S. S. Malhi. 1991. The effect of lime and rate of N application on the yield and N uptake of wheat, barely, flax and four cultivars of rapeseed. *Can. J. Soil Sci.* 71: 227- 238.
 18. Nyamangara, J., L.F. Bergstrom, M.I. Piha and K.E. Giller. 2003. Fertilizer use efficiency and nitrate leaching in a tropical sandy soil. *J. Environ. Qual.* 32: 599-606.
 19. Polat, E., M. Karaca, H. Demir and A. Naci Onus. 2004. Use of natural zeolite (clinoptilolite) in agriculture. *J. Fruit Ornament. Plant Res.* 12:183-189.
 20. Pouzet, A., A.Estragenta, J. M. Gill, J. Raimbault and G. Sauzet. 1994. Factors for determining nitrogen fertilizer requirements of winter rape in autumn. *Inform. Technic.* 84: 3-19.
 21. Rathke, G. W., O. Christen and W. Diepenbrock. 2005. Effect of nitrogen source and rate on productivity and quality of winter oilseed rape grown in different crop rotation. *Field Crops Res.* 94: 103-113.
 22. Rehm, M. S., J. Lamb and R. Eliason. 2002. Fertilization suggestion for Canola. Available on the url: <http://www.extension.emn.edu>.
 23. Rehakova, M., S. Cuvanova, M. Dzivak, J. Rimar and Z. Gavalova. 2004. Agricultural and agrochemical uses of natural zeolite of the clinoptilolite type. *Current Opinion in Solid State and Mat. Sci.* 8: 397-404.
 24. Shaw. J.W. and R. Andrews. 2001. Cation exchange capacity affects greens' truf growth. *Golf Course Manag.* 73-77.
 25. Vazquez, N., A. Pardo, M.L. Suso and M. Quemada. 2005. A methodology for measuring drainage and nitrate leaching in unevenly irrigated vegetable crops. *Plant and Soil* 269: 297-308.